

Poppel, F. van, *Trouwen in Nederland: Een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg-20e eeuw.*

Wageningen, 1992 (A.A.G. Bijdragen 33), 654 pp.
ISBN 90 0511 072 6

Eigenlijk heeft Van Poppel drie dissertaties geschreven binnen het bestek van één boek. De eerste gaat over trouwen, de tweede over hertrouwen en de derde over scheiden. Alle drie aspecten zijn zodanig breed en diepgaand beschreven dat ze rustig als apart boek gepubliceerd hadden kunnen worden. Bovendien is een aantal onderdelen zo voorbeeldig gedocumenteerd dat ze ook wel als een apart artikel hadden kunnen verschijnen. Gelukkig maar dat Van Poppel zich niet bekommerd heeft om 'strategisch publiceren'. Het kost hem waarschijnlijk een hoge top vijftig notering maar de Nederlandse historische en demografische wereld is nu verblijd met een compleet standaardwerk over het huwelijk dat zijn weerga niet kent.

Deel 1 over 'Huwelijksluiting' is het meest uitgebreid. In drie breed opgezette inleidende hoofdstukken komen aan de orde de tot nu toe gepubliceerde statistische gegevens over de huwelijksfrequentie en de huwelijksleeftijd in de 19e en 20e eeuw; de opvattingen over de rol van het huwelijk en de gewenste huwelijksleeftijd in die tijd en de resultaten van tot nu toe verricht onderzoek. Bij dat laatste is er uiteraard veel aandacht voor de internationale literatuur over het Westeuropese huwelijkspatroon zoals dat allereerst door Hajnal is geformuleerd en Hofstees gefaseerde uitwerking daarvan voor Nederland. Om een inzicht te krijgen in de ontwikkeling van de huwelijksleeftijd, gedifferentieerd naar sociale groepen en regio's, heeft de auteur 63.000 huwelijksakten geanalyseerd. Daarbij zijn bestaande

databestanden herschikt en gekoppeld aan door hemzelf gevormde bestanden voor Den Haag, Oldenzaal, Midwolda en Elsloo.

Ondanks de omvang is op dit bestand – Van Poppel maakt daar zelf allerm minst een geheim van – wel wat aan te merken. Het is niet representatief voor het gehele land. Sommige provincies ontbreken totaal. Het accent ligt op Zuid-Holland en delen van Zeeland, Gelderland en Noord-Brabant. Bovendien is voor Gelderland en Zuid-Holland vooral het urbane element vertegenwoordigd. Daarnaast wordt de sociale status louter afgeleid van de in de akten genoemde beroepstitels, een hachelijke zaak omdat er bijvoorbeeld geen onderscheid gemaakt kan worden tussen zelfstandigen en loonafhankelijken en omdat de ene koopman de andere niet is. Ik zou hier toch adresboeken, kohieren van de patentbelasting en/of plaatselijke belastinggegevens bij gehaald hebben.

Het algemeen bekende patroon wordt in de analyse van afzonderlijke gemeenten bevestigd. Er was een stijging van de huwelijksleeftijd tot 1860/1870, waarna deze begon te dalen. De absolute leeftijd in de steden kwam daarbij lager te liggen dan op het platteland, terwijl deze bij de mannen structureel twee jaar hoger lag dan bij de vrouwen.

De doorwerking van sociale verschillen in de huwelijksleeftijd kwam tot uiting in de omstandigheid dat die leeftijd bij de hoge burgerij het hoogst was, gevolgd door intellectuelen, ambtenaren en boeren, daarna de kleine burgerij en ten slotte de werklieden. Binnen deze groepen is echter een enorme regionale variatie te bespeuren die de auteur ertoe noopt iedere gemeente apart te bespreken. Deze 'tour d'horizon' bevredigt niet helemaal omdat de geaggregeerde beroepscategorieën geen recht doen aan de grote regionale verschillen in economische structuur. Zo had een landarbeider in Midwolda een gans andere posi-

tie dan een landarbeider in de Kempen.

Ook de analyse van de mate van daling van de huwelijksleeftijd bij de verschillende sociale groepen vertoont dit verbrokkelde beeld. Verder wordt uitsluitend voor Delft gedifferentieerd naar immigranten en autochtonen, waarbij blijkt dat de huwelijksleeftijd bij de autochtonen gemiddeld lager lag. Het verschil met de immigranten werd vooral bepaald door de plaats van afkomst en de sociale positie van de migranten.

Het siert de auteur dat hij ons niet laat zitten met die lokale en regionale brokstukken, maar probeert daar toch iets van een patroon in te creëren. Dat gebeurt door middel van een multivariate analyse waarbij de regionale driedeling van Hofstee, die een verschillend huwelijksgedrag constateerde in respectievelijk noord- en west-Nederland, het oosten en het zuiden, als uitgangspunt dient. Een model van Dixon, waarin zowel demografische als economische variabelen figureren, fungeert daarbij als intermediair. Ook de rol van de godsdienst, met name de katholieke denominatie, die in de Nederlandse discussie over het verloop van de huwelijksleeftijd zo'n prominente plaats inneemt, wordt in de analyse betrokken.

Als belangrijkste conclusies van deze operatie brengt Van Poppel naar voren dat naast de economische positie ook godsdienst en de sekse-ratio als belangrijke bepalende factoren voor het verloop van het huwelijkspatroon moeten worden aangemerkt. Wel haast hij zich daaraan toe te voegen dat de sekse-ratio sterk samenhangt met migratie, die op haar beurt economisch bepaald was. En het belang van de godsdienstige factor kan op een schijnverband berusten omdat het zuiden homogeen katholiek was, zodat de gevonden verbanden ook op meer regio-specifieke economische factoren kunnen berusten. Alleen een analyse op individueel niveau, waarbij aan de verzamelde beroepsaanduidingen tevens data

betreffende regionale herkomst en kerkelijke gezindte worden toegevoegd, kunnen hieromtrent duidelijkheid verschaffen.

We mogen Van Poppel niet euvel duiden dat hij aan dit monnikenwerk vooralsnog niet is begonnen. In deel 2 van het boek wordt eerder afstand van het huwelijk genomen, want dat gaat over ontbinding daarvan. In de meeste gevallen gebeurde dat door het overlijden van een van de partners. Scheidingen waren aanvankelijk zeer uitzonderlijk. Het onderzoek in dit deel behelst vooral de hertrouw van de overgebleven partner, een aspect waarover, zoals het inleidende literatuuroverzicht laat zien, voor Nederland nog maar heel weinig bekend is. Uit de analyse van het databestand blijkt dat vooral de variabelen sekse, en het aantal, de leeftijd, en de sekse van de kinderen van belang waren.

De wisselwerking van deze variabelen is onderzocht voor twee steden, Gouda en Breda, waarbij gekeken is hoe het de mensen verging die tussen 1850 en 1879 (voor Breda 1889) hun partner verloren (6600 gevallen). De mannen en vrouwen die op jonge leeftijd alleen kwamen te staan, hertrouwden bijna allemaal. Naarmate men ouder was, werd dat minder. Bij mannen was de hertrouw frequenter naarmate het aantal kinderen groter was. Bij vrouwen bleek een groot aantal kinderen juist een handicap. Als er oudere meisjes in het gezin waren, die de huishoudelijke taken konden overnemen, werd er relatief minder getrouwd. De religie bleek een minder bepalende factor. Voor het basisbestand heeft Van Poppel tot zijn grote spijt geen beroepsaanduidingen genoteerd. Voor deze twee steden is dat wel gebeurd. Daarbij blijkt dat in de kleine nijverheid en bij de kleine burgerij, alsmede onder arbeiders het meest hertrouwd werd.

Ook hier levert de verdere uitwerking van de resultaten weer zoveel haast persoonsgebonden differentiatie op, dat de statistiek te hulp geroe-

pen moet worden om er weer wat lijn in te krijgen. Een multivariate analyse met behulp van proportional hazard-modellen laat zien dat leeftijd en geslacht (mannen hertrouwden veel vaker) bepalender waren dan godsdienst of sociale positie.

Het laatste deel van het boek gaat over scheiden, een fenomeen dat in de Nederlandse historiografie slechts in zeer algemene termen is beschreven, met enkele empirische accenten. Het onderwerp wordt ingeleid met een uitgebreide presentatie van buitenlandse literatuur en de, tamelijk prohibitive, Nederlandse juridische context.

Voor een meer systematische benadering van het verschijnsel is onderzoek gedaan voor Den Haag. Alle tussen 1850 en 1882 gesloten huwelijken die op een scheiding uitliepen (zo'n 2,2% van het totaal) zijn geanalyseerd. Volgens de case-control aanpak zijn ze afgezet tegen een steekproef uit de overige huwelijken.

Echtscheiding kwam relatief het vaakst voor bij hoge militairen en intellectuelen en beambten, tot welke laatste groep ook de kunstenaars gerekend worden. De grote burgerij en boeren en vissers scheidden relatief het minst. Immigranten scheidden relatief vaker dan autochtonen en ook bij onkerkelijken en 'gedwongen' gehuwden was de frequentie hoger. De tijd tussen huwelijk en scheiding vertoonde in de loop der tijd een daling van 19 naar 16 jaar, terwijl het absolute aantal toenam. Als verklaring voor die stijging van het aantal scheidingen wordt in de literatuur vaak de daling van het sterftecijfer genoemd die de kans om via overlijden een onaangename partner kwijt te raken verkleinde. Dit wordt door Van Poppel op statistische gronden ontkend, maar ik vind dat hij daarbij wel erg kort door de bocht gaat (p. 551).

Overspel was de meest aangevoerde scheidingsgrond. Hertrouw vond plaats bij 63% van de mannen en 44% van de vrouwen. Of bij de niet

meer huwendenden wellicht samenwoning plaatsvond, wordt niet vermeld. Ook op de echtscheidingsgegevens wordt weer een multivariate analyse losgelaten die het belang van de factoren leeftijd, religie en migratie benadrukt.

Wanneer ik nu het hele boek overzie, dan zijn er twee zaken die me wat storen. De eerste is dat de beschikbare literatuur over de onderhavige materie uitsluitend wordt gepresenteerd. Er vindt geen prioritering of evaluatie plaats, uitmondend in een te toetsen set hypothesen. Nadat de analyses zijn verricht wordt wel naar die literatuur teruggekoppeld maar dan wordt vaker parallelle aangegeven dan dat er een confrontatie plaatsvindt. Dramatisch is dat allemaal niet, maar ik denk dat een dergelijke aanpak het boek wel spannender zou hebben gemaakt. Een aanwijzing hiervoor is te vinden in het deel over scheiden. Dit komt veel minder verbrossend over omdat de invalshoeken aan één schrijver, R. Phillips, zijn ontleend. Daarnaast vind ik het jammer dat gegevens over inkomens en vermogens niet in de analyse zijn betrokken. Alleen beroepstitels geven onvoldoende zicht op het verschijnsel 'trouwen om het geld', dat voor velen een belangrijk motief moet zijn geweest.

Maar laat ik verder niet zeuren over wat er niet in staat. We hebben hier te maken met een boek dat de beschikbare kennis over het huwelijk in de negentiende en begin twintigste eeuw uitputtend (in positieve zin) samenvat en in belangrijke mate uitbreidt. Een boek dat verder onderzoek stimuleert maar tegelijkertijd ontmoedigt omdat de auteur al zoveel heeft uitgezocht.

Pim Kooij

Morée, Marjolein, *'Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt.'* Buitenshuis werkende moeders tussen 1950 en nu.

Jan van Arkel, Utrecht, 1992, 253 pp.

Hoewel de in de vorm van een toetsbare hypothese gegoten hoofdtitel van het proefschrift waar Marjolein Morée in september 1992 op promoveerde aan de Rijksuniversiteit Leiden even de gedachte wekt dat het onderzoek zich vooral richt op kinderen, wordt de lezer door de ondertitel al snel weer op het rechte pad geholpen. In het goed geschreven en prettig leesbare boek spelen moeders de hoofdrol. Het citaat dat de hoofdtitel vormt, is een van de uitspraken die moeders lange tijd gebruikten om voor zichzelf (en hun omgeving) te rechtvaardigen dat zij zich niet uitsluitend wijdden aan het moederschap, maar – al dan niet door financiële overwegingen gedwongen – tevens een deel van hun tijd besteedden aan het verrichten van betaalde arbeid. Daarmee is regelmatig het thema van het boek aangegeven, dat door de auteur vertaald wordt in de volgende vraagstelling: 'welke verschillen zijn er in de beleving van de combinatie van beroepsarbeid en moederschap en in strategieën om deze combinatie praktisch en emotioneel mogelijk te maken tussen buitenshuis werkende moeders in de jaren vijftig en zestig en vrouwen die in dezelfde situatie verkeerden in de jaren zeventig en tachtig?' (p. 19)

Centrale theoretische begrippen die bij het beantwoorden van deze vraag een rol spelen, zijn rolconflicten (cf. Myrdal & Klein, 1956), rechten en plichten in relatie tot macht (cf. Komter, 1985) en 'coping'-strategieën en -gedrag (cf. Lazarus & Folkman, 1984). De samenleving confronteert vrouwen met opvattingen over rechten en plichten ten aanzien van de combinatie

van werk en inkomen enerzijds en de zorg voor kinderen en huishouding anderzijds en bepalen daarmee de speelruimte die vrouwen hebben om de twee rollen van respectievelijk werkende vrouw en moeder te combineren. De opvattingen van vrouwen zelf komen niet noodzakelijk met die van 'de' samenleving overeen. Ook is het mogelijk dat vrouwen huns ondanks niet in overeenstemming met de maatschappelijke normen kunnen handelen (bijvoorbeeld vanuit de financiële noodzaak om betaalde arbeid buitenshuis te verrichten). Als er een discrepantie bestaat tussen eigen opvattingen of eigen handelen en de maatschappelijk geformuleerde rechten en plichten kunnen vrouwen kiezen tussen twee typen 'coping'-gedrag: enerzijds kan er naar worden gestreefd de feitelijke situatie te veranderen, anderzijds kunnen vrouwen hun toevlucht nemen tot emotieregulerende strategieën, dat wil zeggen gedrag c.q. een denkproces dat niet leidt tot feitelijke veranderingen, maar de kloof tussen eigen opvattingen en/of gedrag en de sociale norm in elk geval in het hoofd van de betrokkenen overbrugt ('succesvol zelfbedrog', p. 29).

Het boek vervolgt met een boeiende uiteenzetting over het gebruik van een biografische benadering bij het verzamelen van het onderzoeksmateriaal, de verschillende varianten die op dit punt bestaan en mogelijkheden en beperkingen die aan het gebruik van levensverhalen verbonden zijn. Bijna terloops vermeldt de auteur daarbij haar voorkeur voor inductieve theorievorming c.q. het gebruik van theorie als heuristisch hulpmiddel (p. 44). Zij kiest binnen de biografische benadering voor die variant waarbij 'prototypische levensverhalen' (p. 49) worden behandeld aan de hand van de grote lijnen en relevante geciteerde fragmenten. De geïnterviewde vrouwen die moederschap en betaalde arbeid buitenshuis combineerden, 41 voor de periode van de jaren vijftig en zestig en 40 voor de jaren zeventig en

tachtig, zijn geselecteerd uit vrouwen die reageerden op een oproep in een aantal plaatselijke kranten in enkele steden in de Randstad. Met name vrouwen die de combinatie realiseerden in de jaren vijftig en zestig leken, aldus de auteur, blij hun verhaal nu achteraf alsnog eens kwijt te kunnen.

Alvorens de aan de hand van de interviews opgetekende ervaringen van de vrouwen voor de twee onderscheiden perioden te presenteren, besteedt de onderzoekster in een voorafgaand hoofdstuk steeds aandacht aan de heersende opvattingen en normen ten aanzien van de combinatie moederschap-betaalde arbeid buitenshuis. Daarbij komen zowel opvattingen van deskundigen als de populaire vertaling naar het leven van alledag van deze opvattingen via de media (bijvoorbeeld 'damesbladen') aan de orde. In de jaren vijftig en ook in de jaren zestig gold het gezin en in het bijzonder de kinderen als de toetssteen aller dingen, zij het dat de opvattingen in de jaren zestig iets 'rekkelijker' werden. Betaalde arbeid buitenshuis was voor moeders niet per se verboden of ongewenst, maar wel zodra gezin of huiselijkheid ook maar enigszins in het gedrang zouden (kunnen) raken. In dat geval golden vrouwen die zich aan de plichten van het moederschap onttrokken vooral als zelfzuchtig. Overigens werd ook in het overheidsbeleid in de jaren vijftig wel onderkend dat het verdienen van een (aanvullend) inkomen voor flink wat vrouwen noodzakelijk was. In de jaren zestig gaat ook de behoefte van de arbeidsmarkt aan additionele arbeidskrachten en een voorzichtige erkenning dat betaalde arbeid moeders extra ontplooiingsmogelijkheden biedt een (beperkte) rol spelen.

Uit de gesprekken met de in de jaren vijftig en zestig buitenshuis werkende moeders blijkt dat verantwoordingsstrategieën voor deze vrouwen een belangrijke rol spelen. Tegen de achtergrond van een opvoeding die er voor de meeste vrouwen

zonder meer van uitging dat huwelijk en moederschap 'het wezen van de vrouw' behelsde, konden de meeste vrouwen werk buitenshuis slechts verantwoorden door te verwijzen naar a. de noodzaak vanuit gezinsbudget (waarbij steeds de tendens was de eigen financiële bijdrage te bagatelliseren om het beeld van de echtgenoot als kostwinner niet aan te tasten), of b. het hogere belang dat gediend werd (het werken als invalster op school of in de verpleging, het voorkomen van eigen gezondheidsproblemen ten gevolge van verveling en ledigheid of het zorgen voor wat luxe binnen het gezin), waarbij vrouwen er steeds zorgvuldig op toezagen dat niet de indruk ontstond dat zij buitenshuis werkten om 'eigen' doelstellingen te realiseren. Het werk buitenshuis werd dan ook voorgesteld als 'hobby' en qua belang gekleineerd, zodat zowel in de eigen beleving als tegenover de omgeving kon worden vastgehouden aan het ideaalbeeld van de altijd aanwezige en goed voor man en kinderen zorgende echtgenote. Slechts een enkeling beschouwde betaald werk als een vanzelfsprekend recht (en wilde ook dan meestal nog niet openlijk afstand nemen van het ideaalbeeld van de moeder). Vanuit het schuldgevoel over het werken buitenshuis, dat door velen bijna als een gunst werd ervaren, werden ook geen eisen gesteld; noch aan de werkgevers (die overigens als redelijk soepel naar voren komen, voor zover vrouwen in de tekorten op de zeer gespannen arbeidsmarkt konden voorzien), noch aan de eigen partner. Overbelasting was dan ook niet zelden het resultaat.

Morée typeert de jaren zeventig en tachtig met de trefwoorden 'ontplooiing' en 'pluriformiteit'. Dat laatste komt onder andere tot uiting via een verruimd aanbod van bladen naast de traditionele damesbladen. 'Ontplooiing' wordt daar steeds vaker aangeprezen als het streven waar de moderne vrouw zich op zou moeten richten. Arbeid is

daarbij een middel, maar vaker nog wordt ook het intensief beleven van het moederschap gekenschetst als een route naar maximale ontplooiing. De bladen nemen daarbij meer dan in de eerste onderzoeksperiode afstand van de – ook steeds pluriformer – opvattingen van deskundigen waarin de ontwikkeling van het kind en de eisen die daaruit voortvloeien voor verantwoord ouderschap centraal staan. Het overheidsbeleid is veelal volgend en hinkt op twee gedachten: enerzijds de erkenning van de keuzevrijheid van vrouwen en anderzijds de aarzeling om ook daadwerkelijk bij te dragen aan de mogelijkheden die keuzevrijheid te realiseren.

Uit de levensverhalen blijkt dat vrouwen in de jaren zeventig en tachtig de mogelijkheden hun eigen biografie te bepalen groter achten dan vrouwen in de jaren vijftig en zestig. Het gedurende korte of langere tijd verrichten van betaalde arbeid is niet primair een bewuste keus, maar iets dat min of meer vanzelfsprekend gebeurt. Ook een relatie en kinderen zijn vanzelfsprekend, maar de ideeën over de onderlinge afstemming tussen beide levensperspectieven zijn diffuser dan in eerdere decennia. Wel is er het duidelijke verschil met de eerdere periode dat het toen ging om de keuze van moeders om buitenshuis te gaan werken en dat het in de jaren zeventig en tachtig gaat om de keuze van de buitenshuis werkende vrouw om moeder te worden. Morée constateert dat een breed scala van moeilijk af te bakenen veranderingsstrategieën wordt gehanteerd om de afstemming te bewerkstelligen. Aan het ene eind van dat scala bevindt zich een strategie die zij typeert als 'leven met ongelijkheid' (p. 169). Aan het andere eind plaatst zij de strategie 'leven met onderhandeling' (p. 183). Daartussen bevindt zich een mix waartoe onder andere de strategie 'tussen onderschikking en onderhandeling' gerekend kan worden. Overigens verandert de mate waarin en de wijze waarop de genoemde strate-

gieën worden gebruikt in de loop van de tweede onderzoeksperiode, vaak ook in het leven van individuele vrouwen die een bewustwordingsproces ondergaan. Veel huwelijken bleken tegen de gevolgen van zo'n proces niet bestand. Na de echtscheiding gingen veel vrouwen een meer gelijkwaardige relatie aan ('uitgestelde gelijkheid', p. 177). Toch constateert Morée dat het ook daarin veelal de vrouw is die als er extra taken thuis moeten worden verricht deze taken op zich neemt en haar inspanning in de sfeer van de beroepsarbeid terugschroeft. Hoewel de gronden waarop dergelijke besluiten worden genomen per geval solide lijken, blijkt echter tevens dat alle individuele afwegingen dezelfde systematiek vertonen. Vrouwen die aangeven de 'onderhandelingsstrategie' te volgen, zijn vaak beter opgeleid. Zij geven aan dat zij steeds degenen zijn die binnen zowel binnen de relatie als op het werk het initiatief nemen bij de onderhandelingen en bovendien dat er min of meer permanent onderhandeld moet worden, hetgeen in veel gevallen als bijzonder vermoeiend wordt ervaren. Dat laatste geldt ook voor het voldoen aan de feitelijk steeds hogere normen met betrekking tot de kwaliteit van het moederschap; was in de jaren vijftig en zestig louter de aanwezigheid van een vrouw voldoende om haar als een goede moeder te kwalificeren. De eerder vermelde nieuwe opvoedingsidealen hebben het er voor moeders niet gemakkelijker op gemaakt, zij het dat de moederrol in de jaren zeventig en tachtig gemakkelijker kan worden gerelativeerd.

De analyse van de levensverhalen van de tot verschillende generaties behorende buitenshuis werkende moeders roept ten minste twee vragen op die in het kader van onderzoek onbeantwoord blijven. De eerste betreft de gevolgen van het feit dat de buitenshuis werkende moeders uit de jaren vijftig en zestig rapporteren over een periode c.q. levensfase die veel verder achter hen ligt dan voor

de buitenshuis werkende vrouwen uit de jaren zeventig en tachtig het geval is. De mogelijke methodologische consequenties hiervan blijven enigszins onderbelicht. Interessanter is wellicht nog de – overigens onmogelijk binnen het kader van ditzelfde onderzoek te beantwoorden – vraag hoe de kinderen van diezelfde moeders het optreden van hun moeders hebben ervaren en hoe het hun uiteindelijk vergaan is, bijvoorbeeld bij hun keuzes ten aanzien van de rolverdeling tussen de partners binnen het huishouden en hun eigen invulling van het ouderschap.

Daarnaast kan als voornaamste kritiek op het boek worden geuit dat de aankondiging in hoofdstuk 2 van inductieve theorievorming en het heuristische gebruik van theorieën achteraf gezien min of meer een doekje-voor-het-bloeden vormt voor het feit dat de theorie er in de rest van het onderzoek tamelijk bekaaid vanaf komt. Voor de lezer die zijn eigen theoretisch kader meebrengt, behoeft dat echter nauwelijks een probleem te zijn, omdat de onderzoeksgegevens zo worden gepresenteerd dat de lezer er ook zelf 'iets mee kan'. Ter afsluiting kan dan ook worden gesteld dat Marjolein Morée er in geslaagd is een bijzonder lezenswaardig boek te schrijven waarin zij de comparatieve voordelen van haar discipline (geschiedenis) en haar onderzoeksmateriaal maximaal uitbaat om aldus een interessante bijdrage te leveren aan een beter begrip van de interactie tussen doelstellingen, restricties en gedrag bij vrouwen die moederschap en betaalde arbeid (wensen te) combineren.

Joop Schippers

Literatuur

Komter, A.E., *De macht van de vanzelfsprekendheid in relaties tussen mannen en vrouwen*, Den Haag, 1985

Lazarus, R.S. & S. Folkman, *Stress appraisal and coping*, New York, 1984

Myrdal, A. & V. Klein, *Women's two roles*, London, 1956

Dijk, L. van, *Choices in child care*.

Dissertatie Rijksuniversiteit Utrecht. Amsterdam: Thesis, 1994. 259 pp.
ISBN 90 5170 311 2

In dit proefschrift van het Interuniversitair Centrum voor Sociaal-Wetenschappelijke Theorievorming (ICS) wordt een beproefd recept gehanteerd: na een introductie op het specifieke onderwerp, in dit geval de verdeling van de zorg voor niet-schoolgaande kinderen tussen vader, moeder en andere zorgverleners (crèches, betaalde oppas en netwerkleiden) wordt de rationele keuzetheorie aangewend om deze zorgverdeling te verklaren. Op basis van een empirisch onderzoek (postenquête N=1000, kennelijk alleen gebruikt om respondenten voor de N=400 interviews te selecteren) onder gezinnen in de regio Utrecht wordt vervolgens een eerste, descriptieve, probleemstelling opgelost. Alleen interne vergelijkingen binnen de steekproef zijn hier relevant; cijfers voor de steekproef als geheel zijn van minder belang omdat deze zwaar is vertekend in de richting van hoger opgeleiden. Voor de oplossing van de tweede, verklarende probleemstelling worden aan de tijd- en geldrestricties die de economische benadering dicteert, enkele mogelijk verklarende variabelen toegevoegd: de gelegenheidscontext in de vorm van het plaatselijke aanbod aan kinderopvangvoorzieningen en de kwaliteit daarvan, en sociale normen in de sfeer van 'moderniteit', godsdienst enzovoorts (ook deze kunnen overigens als 'constraints op het keuzege-drag' worden gezien).

Het is een sterk economie-geïnspireerde dissertatie, waarin lastige technische problemen rondom operationalisering en hypothesevorming (diverse variabelen, zoals de loonvoet, kunnen langs verschillende wegen tegengestelde invloeden uitoefenen, zodat het uiteindelijk effect niet te voorspellen is) in het algemeen adequaat worden opgelost. Eén keuze is voor mij onbegrijpelijk: als centrale afhankelijke variabelen zijn gekozen respectievelijk (a) de verdeling van de zorg tussen moeders, vaders en derden *gedurende de uren dat ten minste een van de ouders werkt*, en (b) de verdeling van de zorg tussen vaders en derden *gedurende de uren dat de moeder werkt*. Variabele (a) is ongelukkig gekozen omdat hierin in feite zeer heterogene situaties worden samengevat. De hele analyse en rapportage zou aanzienlijk duidelijker zijn geweest wanneer een driedeling was gemaakt tussen: (1) de zorgverdeling tussen moeder en derden *gedurende de uren dat alleen de vader werkt*, (2) de zorgverdeling tussen vader en derden *gedurende de uren dat alleen de moeder werkt*, en (3) de zorgverdeling tussen verschillende soorten derden (*crèche*, betaalde oppas, netwerkleiden) als beiden werken.

De resultaten zijn voor wat betreft de tijd- en geldrestricties vergelijkbaar met die uit eerder onderzoek. Restricties met betrekking tot de kwaliteit en omvang van de beschikbare kinderopvang zijn vooral van belang wanneer het gaat om de keuze uit verschillende typen kinderopvang; de keuze tussen zorg door de ouders zelf versus kinderopvang wordt er niet door beïnvloed. De sociale normen daarentegen zijn vooral van belang voor deze laatste keuze. De nieuw toegevoegde variabelen zorgen voor 'extra' verklaarde variantie; de verklaring door tijd- en geldrestricties wordt er niet door beïnvloed.

Niet alleen op grond van het bovengenoemde probleem is het buitengewoon lastig om de conclusies te evalueren. De auteur doet weinig moei-

te om de resultaten van de analyses (tobitanalyse enzovoorts) qua reikwijdte toe te lichten, waardoor de tekst voor vele andere, niet-kwantitatief georiënteerde onderzoekers op dit terrein alsmede voor de doorsnee beleidsfunctionaris volstrekt ontoegankelijk is. Het zou zo'n aardige publieksservice zijn geweest om nu eens in een eenvoudig staasje aan te geven hoe de verdeling van de zorg tussen vader, moeder en andere zorgverleners ligt voor een aantal contrasterende groepen: gezinnen die alle constraints, sociale normen enzovoorts 'mee' hebben, en gezinnen die alles 'tegen' hebben, en enkele groepen daartussen. Als daaraan dan bovendien wat frequentieschattingen van het voorkomen van deze groepen worden toegevoegd, wordt de reikwijdte en betekenis van de conclusies veel helderder. Nu is het een proefschrift waarvan de 'utility' vrijwel beperkt blijft tot auteur en onderzoeksschool.

P.G. Swanborn

Velde, H. van der, *Vrouwen van de partij. De integratie van vrouwen in politieke partijen in Nederland 1919-1990.*

Dissertatie Rijksuniversiteit Leiden. Leiden: DSWO, 1994. 406 pp.
ISBN 90 6695 100 1

De schrijfster van deze dissertatie heeft in een kloek boek (409 pagina's) verslag uitgebracht van haar onderzoek naar de integratie van vrouwen in de grote politieke partijen in ons land gedurende de eerste zeventig jaar na de invoering van het vrouwenkiesrecht. Ze heeft daarin aandacht geschonken aan vier punten: de visie binnen die partijen op de politieke vertegenwoordiging van vrouwen, de positie van vrouwen binnen de par-

tijorganisatie, het al of niet bestaan van een aparte vrouwenorganisatie en de kandidatenselectie bij verkiezingen, en nagegaan hoe op deze punten de integratie verlopen is binnen de voornaamste 'zuilen': de confessionele, de liberale, de socialistische en de links-radicalen (dus de huidige vier grote partijen en hun voorlopers). Ten slotte heeft ze die vier integratie-processen met elkaar vergeleken.

Het boek is prettig te lezen: helder geschreven, dikwijls met humor, het geeft ons uitgebreid inzicht in de denkbeelden, die destijds in de verschillende groeperingen bestonden en in de overwegingen, die ten slotte tot het toelaten van vrouwen in de eigen gelederen – en daarmee in de politieke vertegenwoordigde lichamen hebben geleid. Toch liet het bij mij een gevoel van onvolledigheid achter.

De auteur geeft een paar 'onvolledigheden' toe: ze heeft de voorlopers van het huidige Groen Links, de CPN, niet genoemd en ze bespreekt alleen de gang van zaken in de landelijke politieke lichamen, zodat de gemeentelijke en provinciale afdelingen van de partijen en de verkiezingen voor gemeenteraden en provinciale staten buiten beeld zijn gebleven. Dat is natuurlijk jammer: de communistische beweging heeft een paar markante vrouwelijke leden gekend (Brecht van de Muyzenberg, Annie Averink, Ina Bruwe) en de vrouwen hebben zich eerder politiek geprofileerd op gemeentelijk niveau dan op het landelijke: al vóór de tweede wereldoorlog waren er een paar vrouwelijke wethouders (in kleine plaatsen) en direct in 1945 werd een vrouw burgemeester in Oost-, West- en Middelbeers. Op een vrouwelijke minister moesten we toen nog tien jaar wachten!

Maar ik vind dit niet de ernstigste omissies van dit boek. Veel erger lijkt het mij, dat wel de uiterlijke kanten van het integratieproces worden vermeld (hoe verliepen de discussies vooraf, welke

procedures werden gevolgd, welke aantallen konden worden gekozen) maar dat geen aandacht wordt geschonken aan het interne verloop van dat integratieproces (wat hebben die gekozen vrouwen zelf ervaren, hoe functioneerden zij, welke obstakels hebben zij ontmoet en hoe hebben ze die al dan niet overwonnen?).

Er is geen poging gedaan om daar achter te komen, er is geen biografie geciteerd, er is bij de nog levenden geen interview afgenomen, er zijn geen artikelen geraadpleegd. En dat is jammer, want er zouden heel wat ervaringen naar boven te halen zijn geweest, die de officiële 'documenten': notulen, verslagen en rapporten, in een ander licht zouden hebben gesteld. Nu dreigt bijvoorbeeld het verhaal van de eerste vrouw die in de Eerste Kamer kwam, Carry Pothuis-Smit, verloren te gaan: de helft van de heren heeft zich bij haar binnenkomst niet aan haar voorgesteld, ze groetten haar niet als ze haar op straat tegenkwamen en ze negeerden volkomen haar speeches en voorstellen. Ik heb dat verhaal gehoord van haar dochter, Carry Nederhorst-Pothuis, en het ook wel eens ergens neergeschreven, en in een compleet beeld van het politieke integratieproces mag het natuurlijk niet ontbreken.

In dit boek, dat zich uitsluitend beperkt tot het weergeven van de beschikbare documentatie, hoort het niet thuis, maar het zou goed zijn geweest als de auteur had gewezen op die andere – meer persoonlijk gerichte – kant van het integratieproces. En op de noodzaak van het vastleggen ervan en van de haast die daarmee moet worden gemaakt. Want nu zijn er bijvoorbeeld nog een paar vrouwen die kunnen vertellen hoe 'De Sleutelbos' werkte: het eerste begin van een politiek gerichte emancipatiebeweging onder katholieke vrouwen. Van de drie vrouwen die mevrouw Van de Velde in dit verband noemt, is weliswaar de meest bekende, Marga Klompé, overleden, maar de beide anderen, Nettie de

Vink en Wally van Lanschot, leven nog wel en zullen zich dat best nog herinneren. Ook kan dat gezegd worden van vroegere Tweede Kamerleden van SDAP en PvdA en die uit liberale hoek: Cor de Roos-Oudegeest, Took Heeroma, Jeanne Fortenier-de Wit. Een samenvatting van berichten 'van binnenuit' uit deze periode zou ook aandacht kunnen schenken aan die figuren, die in dit boek nauwelijks voorkomen maar in het totale integratieproces van grote invloed zijn geweest. De Gedeputeerden bijvoorbeeld: Stien de Ruyter-de Zeeuw in Zuid-Holland (zij leeft ook nog) en Liesbeth Ribbius Pettelier in Noord-Holland, zij is gestorven maar haar medewerkers leven nog en bovendien bestaat er nog een hele schare vrouwen die zij in leesclubs en cursussen wegwijst heeft gemaakt in de politiek. Er is natuurlijk wel haast bij: over tien jaar is er niemand meer die het allemaal kan navertellen.

Kortom: het is zeer te hopen dat iemand de moeite neemt om de contouren van dit integratieproces, die mevrouw Van de Velde zo zorgvuldig heeft geschetst, in te vullen met een beeld van de 'ingewanden' van dit proces. Misschien dat we dan ook gaan begrijpen waardoor het zo tergend langzaam is verlopen en nog allerminst is voltooid.

H. Verwey-Jonker

Ewijk, H. van, *De verschuiving: De veranderde status van jongeren in de jaren tachtig*.

Utrecht: De Tijdstroom, 1994. 174 pp.
ISBN 90 3521 523 0

In deze handelseditie van het proefschrift van de auteur (KUN, 14 juni 1994) wordt de veranderde inkomens- en arbeidsmarktpositie van jonge-

ren in de jaren tachtig geanalyseerd. Lag het accent wat betreft de rechten van jongeren rond 1975 op zaken als het recht op zelfstandige woonruimte, inkomen, inspraak en vrije studiekeuze, vijftien jaar later bleken deze rechten achter de horizon verdwenen te zijn; jongeren hadden nu primair recht op (dan wel plicht tot) arbeid, scholing, en extra werkloosheidsmaatregelen. Een verschuiving van 'mogen' naar 'moeten', die wel werd gezien als een noodzakelijke correctie van de 'onbalans tussen rechten en plichten' van jongeren.

In dit boek wordt deze verandering in de inkomens- en arbeidsmarktpositie van jongeren gedocumenteerd en van kritische kanttekeningen voorzien. Het opent met een beschrijving van de economische en politieke situatie rond 1980. De jeugdwerkloosheid vertoont een stijgende lijn en de actoren in het veld (politieke partijen, regering, vakbonden, jongerenorganisaties) raken, naarmate de jeugdwerkloosheid toeneemt, meer in paniek: zij voorzien een 'verloren generatie' van jongeren die nooit aan de slag zullen komen, en van lieverlee zullen verzanden in criminaliteit en leegloperij.

Een groot deel van het boek is gevuld met een beschrijving van de strijd tussen vooral de jongerenorganisaties en de regering, waarbij de eersten trachten vast te houden aan de verworvenheden van de jaren zeventig, en de laatste probeert het zo gewenste nieuwe evenwicht te vinden tussen rechten en plichten van jongeren. Een bonte mengeling van jeugdwerkgarantieplannen en -wetten, herhaalde ingrepen in de sociale zekerheid, en verlagingen van de minimumjeugdlonen passeert de revue, vergezeld van de argumenten voor en tegen deze plannen, de aandacht voor deze actoren in de media, en cijfermateriaal van voornamelijk CBS en SCP.

De auteur toont aan dat tijdens de periode 1980-1993 onder de betrokkenen steeds meer consen-

sus ontstond met betrekking tot probleemformulering en mogelijke oplossingen. Dit is te danken aan de 'zuigkracht' van het paradigma van jongeren als aanbodcategorie op de arbeidsmarkt, dat in het begin van de jaren tachtig het paradigma van de jongere als een wezen dat bezig is met de vorming van een eigen identiteit vervangt. Dit nieuwe paradigma is zó krachtig, dat ook de jongeren zelf zich er niet aan kunnen onttrekken.

De verschuiving is een boeiend boek, en niet alleen voor diegenen die – zoals ondergetekende (geboren in 1962) – deel uitmaken van de groep jongeren die het allemaal aan den lijve heeft ondervonden. Het is een uitdagende en ambitieuze poging om historische gebeurtenissen te begrijpen, door ze te plaatsen in een overkoepelend theoretisch kader – een waarlijk heroïsche worsteling, die voor elke socioloog interessant is om te volgen.

Jammer genoeg is het niet overal even sterk. Her en der blijven er enkele vragen en losse eindjes open, en vooral hoofdstuk 6 (waarin een inhoudsanalyse van krantenartikelen wordt gepresenteerd) is methodisch onder de maat. De hierin gepresenteerde classificatie van artikelen en uitspraken is gebaseerd op een subjectieve beoordeling door de auteur, en heranalyse van de gepresenteerde data liet zien dat enkele claims van de auteur niet werden ondersteund door de gegevens. Dergelijke punten doen enigszins afbreuk aan dit proefschrift.

Na lezing van het werk zag ik me geconfronteerd met twee vragen. Ten eerste: de auteur gaat ervan uit dat jongeren zwaarder getroffen zijn door allerlei maatregelen dan andere groepen in de samenleving. Echter, blijkens het cijfermateriaal gingen veel jongeren er gedurende deze periode materieel op vóóruit. En ten tweede: ook werkenden moesten loon inleveren of werden ontslagen, enzovoort. Aldus rijst de vraag in hoeverre jongeren een uitzonderingspositie innamen, en of

de constatering dat de positie van jongeren verslechterde niet ook gold voor andere groepen in de maatschappij. Een uitgebreidere vergelijking met andere groeperingen was daarom op z'n plaats geweest.

Daarnaast vraag ik me af waarom juist jongeren aangepakt werden. Ook de auteur stelt zich die vraag (p. 113). Het antwoord blijft echter wat in het vage, en komt erop neer dat dat nu eenmaal vaak zo is. Ik kan me echter voorstellen dat het antwoord gezocht wordt in de kleine machtsbasis van jongeren (weinig politieke invloed; velen mogen niet eens stemmen, en jongeren zijn slecht georganiseerd).

Kort samenvattend: De verschuiving is een boek dat vooral waardevol is door de poging van de auteur het recente verleden in een theoretisch kader te vatten. Veel gebeurtenissen zullen veel lezers nog helder voor ogen staan, en dit maakt het boek nog eens extra aardig. Op enkele punten kan kritiek geleverd worden, maar over het algemeen is het zeker lezenswaardig, ook voor op andere terreinen werkzame sociologen.

Toon Taris

Brinks, J.H., *De rechterflank van Duitsland*.

Meppel: Boom, 1994. 167 pp.

ISBN 90 5352 126 7

Dit in 1992 voltooide boek werd geschreven door J.H. Brinks, die als wetenschappelijk onderzoeker in West- en Oost-Duitsland zich jarenlang naar zijn zeggen heeft beziggehouden met Duitsland waarbij hij bovendien, aldus het voorwoord, verscheidene historische evenementen als ooggetuige meegemaakt heeft. Hierbij richtte hij zich met name ook op de voormalige DDR. Hij

plaatst zijn gegevens in historisch perspectief en illustreert deze aan de hand van actuele debatten, waaronder het debat van asielzoekers. Aldus kافت en voorwoord.

Lezing van dit boek bracht mij tot de verzuchting: sinds 'volg het spoor terug' van J.B. Charles is er weinig veranderd in de Nederlandse oordeelsvorming over Duitsland, ook bij de zogenaamde Duitsland-experts, die nu in groten getale uit de hemel schijnen te vallen. Het boek zit weliswaar vol met aardige anekdotes en observaties omtrent politiek links en rechtsextremisme onder de Duitsers, maar de analyses van het vraagstuk zijn nogal beperkt. Alhoewel misschien wel onthullend voor die naïeve Nederlanders, die verwachtten dat de 'vrijheid' feestelijk door de Duitsers beleefd zou worden à la de Nederlandse bevrijding. Dit zonder zich rekenschap te geven van de psychologische invloed gedurende vele decennia van twee dictaturen op de bevolking.

Hier past een Nederlander schaatte: ons onvermogen om te rouwen over de politionele acties werd bijna niet expliciet gemaakt dan wel ontkend. Terwijl de Duitsers een haast sociaal genetisch bepaalde neiging tot met name rechts politiek extremisme werd/wordt verweten.

Brinks toont voor de psychologische gevolgen van de dictaturen weliswaar inzicht en begrip, maar begrip voor maatschappelijke analyses als een van de factoren voor politiek extremisme ontbreekt bij hem ten enenmale. Enig begrip voor analyses over de gevolgen van de grote aantallen (groter vergelijkingsgewijs dan in Nederland) van immigranten die hun onderlinge vetes op Duitse bodem uitvechten (met als gevolg ook Duitse slachtoffers), bijvoorbeeld de vete tussen Turken en Koerden ontbreekt geheel.

Daarentegen is Brinks bijzonder goed geïnformeerd over die gedachtenontwikkeling bij Duitse politici/wetenschappers, die negatief tegenover buitenlanders staan. Maar Duits extremisme dat

leidt tot 'Ausländer raus' heeft niet tot winst bij de Duitse verkiezingen gevoerd. Aan deze feiten wordt voorbijgegaan evenals aan de talloze stille demonstraties tegen het fascisme in vele Duitse staten.

Derhalve wel een informatief boekje; echter de interpretatie van data in sociologisch perspectief noch in het perspectief van Duitslands rol in het systeem van internationale betrekkingen ontbreekt geheel en al.

Ph. van Engeldorp Gastelaars

Roelandt, T.J.A., *Verscheidenheid in ongelijkheid: Een studie naar etnische stratificatie en onderklassevorming in de Nederlandse samenleving.*

Dissertatie Erasmus Universiteit. Amsterdam: Thesis, 1994.

ISBN 90 5170 290 6

Hoewel Marx de laatste jaren uit de mode is, leeft het marxisme in ondergrondse vormen rustig voort. De gedachte dat de maatschappij op de een of andere wijze gekenmerkt wordt door een 'fundamentele' tweedeling, is onuitroeibaar. Het idee van een klasse-samenleving blijft grote aantrekkingskracht houden, waarschijnlijk door de op zichzelf merkwaardige mengeling van analytische, descriptieve en politieke pretenties. Het laat zich ook eenvoudig als beproefde levenswijsheid formuleren. Zongen onze vaders en moeders al niet, dat wie voor een dubbeltje geboren was nooit een kwartje kon worden?

Wel vinden er interessante verschuivingen plaats in de wijze waarop dit oer-idee functioneert. In de hoogtijdagen van het (al dan niet gemodificeerde) marxisme wachtte de onderliggende klas-

se uiteindelijk 'de zegepraal'. In huidige discussies is 'de onderklasse' nu juist van elk perspectief op verbetering verstoken. Maar behalve het zorgelijke, ja wat zielepotige karakter van het begrip onderklasse is verder eigenlijk alles eraan onduidelijk. Zo zien sommige auteurs er toch nog wel een onderdeel in van de eigenlijke 'arbeidersklasse', anderen menen dat zij daar niet toe behoort, en dat daarin nu juist de tragiek schuilt. Dit zijn dan nog slechts verschillen in analytische zienswijzen, nog moeilijker wordt het als we tot de alledaagse vragen overgaan en proberen vast te stellen wie deel uitmaakt van de onderklasse. De inhoudelijke vaagheid heeft overigens geen afbreuk gedaan aan de populariteit van het begrip onderklasse. Integendeel: het is juist daardoor verworpen tot een in allerlei discussies inzetbare strijdkreet. Jaap Dronkers heeft daar in dit blad nog onlangs op gewezen (*Mens en Maatschappij*, 1995, 95-96).

In zijn dissertatie heeft Theo Roelandt een moedige poging gedaan het begrip onderklasse analytisch uiteen te rafelen en een empirische basis te geven. Met engelachtige onpartijdigheid vat hij daartoe een groot aantal beschouwingen samen en probeert daarbij de verschillende benaderingen recht te doen. Daarbij valt opnieuw op hoe weinig cumulatief de sociale wetenschappen toch eigenlijk zijn. Het aantal verschillende termen is wel groot, maar conceptueel overlappen de beschouwingen elkaar in hoge mate. Met uitzondering van enkele uitgesproken ideologische bijdragen aan het debat, gaat het voortdurend om zienswijzen of benaderingen die elkaar in hoge mate overlappen. De benaderingen verschillen wel in accenten die zij leggen, maar zij zijn niet zodanig anders dat uit de empirie zou kunnen blijken dat de één wel en de ander niet opgaat. Roelandt weet de nuance uiteindelijk keurig onder te brengen in paradigmatische matrix, waarin met name het Nederlandse onderzoek

geordend wordt, maar deze ordeningen houden toch iets kunstmatigs.

Na zijn uitvoerige theoretische verkenningstocht kan hij dan ook slechts heel algemene hypothesen formuleren, die zo al niet in alle, dan toch in veel van de benaderingen passen. Het valt op dat hij daarbij het accent ook nog wat verschuift, door plotseling van een potentiële onderklasse te gaan spreken. Van de zes geformuleerde hypothesen zijn eigenlijk alleen de derde (*Allochtonen met dezelfde marktcapaciteiten als autochtonen hebben een geringere toegang tot de beschikbare posities in het arbeidsbestel*) en de zesde (*Er bestaat binnen de allochtone bevolkingsgroepen niet of nauwelijks opwaartse intergenerationele mobiliteit*) direct relevant voor de onderklasse discussie. De andere vier hypothesen behelzen niet meer dan de veronderstelling dat allochtone groepen als de Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen oververtegenwoordigd zijn onder de zwakkeren in de samenleving als langdurig werklozen, eenoudergezinnen, ongeschoolden en dergelijke. Het belangrijkste resultaat van de toetsing van de hypothesen is dat juist de uit een oogpunt van onderklasse-theorie meest belangwekkende hypothesen moeten worden verworpen (p. 217-218).

Het past in de traditie van de Nederlandse zorgelijkheid, dat Roelandt dit resultaat van zijn onderzoek een beetje wegmoffelt. De lezer moet natuurlijk niet gaan denken dat wij onder een onbewolkte hemel leven. In de laatste regels van zijn boek refereert de schrijver dan ook aan een uitspraak van Den Uyl uit 1986, die hij als motto bij zijn inleidende hoofdstuk heeft gebruikt. Het is een uitspraak die nu precies dat sociaal bewogen, maar analytisch en empirisch vage karakter heeft, waar zijn boek wetenschappelijk mee had moeten afrekenen.

Het is een enigszins teleurstellend slot van een in menig opzicht voortreffelijk boek. Als overzichts-

werk van bestaande benaderingen, termen en hun empirische referentie, is het boek voorbeeldig. De poging om deze inzichten zo te ordenen dat zij voor Nederland toepasbaar zijn en vertaald kunnen worden in onderzoekshypothesen is gewetensvol ondernomen. Het is daarom extra jammer, dat de schrijver zijn boek als een nachtkaaars laat uitgaan. Want het is een erudiet boek dat zeker tot de klassieken van de Nederlandse migratie- en stratificatieliteratuur zal gaan behoren.

J.M.M. van Amersfoort